

نقش وقف در شکوفایی آموزش و فرهنگ اسلامی، بررسی تاریخی مدارس نظامیه و مستنصریه بغداد

حمیرا گلنازی

دبیر دبیرستانهای آموزش و پرورش سندج، کردستان، ایران

چکیده

یکی از ارکان مهم شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی، سنت وقف و تأسیس مدارس موقوفه بوده است. این مدارس، که با پشتوانه مالی موقوفات اداره می‌شدند، نقش کلیدی در فراهم‌سازی بسترهای آموزش و پژوهش برای دانش‌پژوهان ایفا کردند. مدارس نظامیه و مستنصریه بغداد به عنوان دو نمونه برجسته از این نهادهای آموزشی، سهم بسزایی در رشد علمی، فرهنگی و اجتماعی جهان اسلام داشتند. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای، به بررسی نقش وقف در شکوفایی آموزش و فرهنگ اسلامی با تأکید بر کارکردهای تاریخی و اجتماعی مدارس نظامیه و مستنصریه بغداد می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که وقف نه تنها ضامن پایداری و توسعه نهادهای آموزشی اسلامی بوده، بلکه زمینه‌ساز استقلال علمی و فرهنگی و الگویی برای تداوم آموزش عالی در جهان اسلام شده است.

کلید واژه‌ها: وقف؛ مدارس موقوفه؛ نظامیه بغداد؛ مستنصریه بغداد؛ تمدن اسلامی؛ آموزش عالی؛ توسعه فرهنگی.

مقدمه

بررسی شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی بدون توجه به سنت وقف و تأسیس مدارس موقوفه، تصویری ناقص از تاریخ علم و آموزش در جهان اسلام ارائه می‌دهد. وقف به عنوان تجلی روحیه ایثار، انفاق و نیکوکاری، از همان آغاز ظهور اسلام مورد توجه پیشوایان دین قرار گرفت و به تدریج به یکی از مهم‌ترین ابزارهای حمایت از دانش‌پژوهان و توسعه نهادهای علمی بدل شد (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۰؛ امامی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۶۸-۶۹). در این میان، مدارس موقوفه نقش بی‌بدیلی در فراهم‌سازی بسترهای آموزش و پژوهش و ارتقای سطح علمی جوامع اسلامی ایفا کردند.

ایران و عراق، به ویژه شهر بغداد، از جمله سرزمین‌هایی بودند که به دلیل نزدیکی به مرکز خلافت و رونق علمی، شاهد تأسیس مدارس متعددی شدند که برخی از آن‌ها همچون نظامیه و مستنصریه، نه تنها در زمان خود بلکه تا قرون بعد نیز الگویی برای نظام آموزشی و فرهنگی به شمار می‌رفتند (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹؛ سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۷).

حمایت از دانشمندان و جویندگان علم و برپایی مراکز بزرگ علمی مانند دارالعلم‌ها، بیت‌الحکمه‌ها، بیمارستان‌ها و دانشگاه‌ها، در سایه وقف، شرایطی را ایجاد کرد تا واقفان و افراد نیکوکار با ایجاد مراکز همگانی دانش، نیازهای پژوهشگران مسلمان را فراهم کنند و آنان با فراغ بال به تحقیق و پژوهش بپردازند و با سفر به اقصای نقاط عالم اسلام به دستاوردهای عظیم علمی نائل شوند (متز، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۰۶).

نکته مهم در بحث مدارس اسلامی، نحوه شکل‌گیری، فعالیت و تأمین هزینه‌های آن‌ها به ویژه از راه وقف بوده است. در واقع، مدارس اسلامی از قرن سوم و چهارم هجری به تدریج شکل گرفتند و در فاصله زمانی سده پنجم تا هفتم هجری، به ویژه با تأسیس مدرسه نظامیه بغداد (۴۵۹ ق) و مدرسه مستنصریه (۶۳۱ ق)، به اوج شکوفایی خود رسیدند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۴). در این پژوهش، تلاش شده است تا ضمن تبیین ماهیت و چیستی وقف و نقش آن در تمدن اسلامی، به بررسی تاریخی و تحلیلی دو مدرسه مهم نظامیه و مستنصریه بغداد پرداخته شود و تأثیر وقف در شکوفایی آموزش و فرهنگ اسلامی از خلال این دو نهاد آموزشی برجسته تحلیل گردد.

با توجه به اهمیت وقف در تمدن اسلامی و نقش آن در شکل‌گیری و پایداری نهادهای آموزشی، این پژوهش در صدد پاسخ به این سوا است که مدارس موقوفه، به ویژه نظامیه و مستنصریه بغداد، چگونه با تکیه بر منابع وقفی، به شکوفایی آموزش و فرهنگ اسلامی و توسعه علمی جهان اسلام کمک کردند؟ چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی میان ساختار، کارکرد و تأثیر مدارس نظامیه و مستنصریه وجود دارد؟ نظام وقف چه نقشی در استقلال علمی و پایداری این مدارس داشته است؟ این الگو چه تأثیری بر توسعه نهادهای آموزشی پس از خود در جهان اسلام گذاشت؟

پیشینه پژوهش

مطالعه نقش وقف و مدارس موقوفه در تمدن اسلامی، همواره یکی از محورهای اساسی پژوهش‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی بوده است. پژوهشگران متعددی به بررسی جایگاه وقف در ساختار آموزشی و فرهنگی جوامع اسلامی پرداخته‌اند.

سلیمی‌فر (۱۳۷۰) در کتاب «نگاهی به وقف و آثار اقتصادی-اجتماعی آن»، ضمن بررسی کلی وقف در تمدن اسلامی، تأکید می‌کند که وقف مهم‌ترین پشتوانه مالی برای استمرار آموزش و پژوهش در دولت‌های اسلامی بوده است (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۰-۷۷). امامی (۱۳۷۸) در «کتاب تحریرالوسیله» به تعریف فقهی وقف و ابعاد حقوقی و اجتماعی آن پرداخته و نقش وقف را در توسعه امور خیریه و نهادهای عام‌المنفعه، به ویژه مدارس، برجسته می‌سازد (امامی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۶۸-۶۹). ضمیری (۱۳۷۳) در پژوهش خود بر مدارس اسلامی، به‌ویژه مدارس نظامیه و مستنصریه، ساختار مالی و اداری این مدارس را بررسی کرده و

نشان داده است که چگونه درآمد‌های وقفی، ضامن پایداری و استقلال علمی این نهادها بوده است (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹-۱۳۰). همچنین متر (۱۳۶۲) در کتاب «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری»، به نقش وقف در ایجاد مراکز علمی و رفاهی برای دانش‌پژوهان اشاره و تأکید می‌کند که سنت وقف، زمینه‌ساز مهاجرت علمی و تبادل دانش در جهان اسلام شد (متر، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۰۶). سلطان‌زاده (۱۳۷۸) و سایر پژوهشگران نیز در آثار خود، مدارس نظامیه و مستنصریه را به عنوان الگوهای برجسته نهادهای آموزشی وقفی معرفی و تأثیر آن‌ها را در رشد علمی و فرهنگی جوامع اسلامی تحلیل کرده‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۴).

با این حال، پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل تطبیقی و تاریخی مدارس نظامیه و مستنصریه بغداد و تأکید بر نقش وقف در شکوفایی آموزش و فرهنگ اسلامی، تلاش می‌کند تا ابعاد جدیدی از این موضوع را روشن سازد و الگویی برای توسعه آموزش عالی در جهان اسلام ارائه دهد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تاریخی انجام شده است. داده‌های مورد استفاده در این مقاله، مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای و اسناد تاریخی معتبر است که شامل کتب مرجع، مقالات پژوهشی، وقف‌نامه‌ها و گزارش‌های تاریخی مربوط به مدارس موقوفه، به ویژه نظامیه و مستنصریه بغداد می‌باشد. در گردآوری داده‌ها، تلاش شده است تا از منابع دست اول و پژوهش‌های معتبر داخلی و خارجی بهره گرفته شود و اطلاعات به‌دست‌آمده با رویکرد انتقادی و تحلیلی مورد بررسی قرار گیرد. همچنین برای تحلیل نقش وقف در شکوفایی آموزش و فرهنگ اسلامی، از مطالعات تطبیقی و مقایسه‌ای میان مدارس ایران و عراق نیز استفاده شده است (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۰؛ ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹).

در فرآیند پژوهش، ابتدا به تبیین مفاهیم پایه‌ای وقف و جایگاه آن در تمدن اسلامی پرداخته شده، سپس سیر تاریخی شکل‌گیری و توسعه مدارس موقوفه در ایران و عراق بررسی گردیده است. در ادامه، دو مدرسه مهم نظامیه و مستنصریه بغداد به عنوان نمونه‌های موردی انتخاب و ساختار، منابع مالی، کارکردهای علمی و فرهنگی و تأثیر آن‌ها بر توسعه تمدن اسلامی به صورت تفصیلی تحلیل شده است. در نهایت، با جمع‌بندی داده‌ها و یافته‌ها، نقش وقف در پایداری و شکوفایی آموزش و فرهنگ اسلامی ارزیابی و نتیجه‌گیری ارائه گردیده است.

وقف و بنیان نهادهای آموزشی در تمدن اسلامی

وقف، به عنوان یکی از سنت‌های ریشه‌دار و ارزشمند اسلامی، نقش بی‌بدیلی در شکل‌گیری و توسعه نهادهای آموزشی و فرهنگی ایفا کرده است. این سنت، از همان آغاز ظهور اسلام مورد توجه پیشوایان دین قرار گرفت و به تدریج به مهم‌ترین ابزار حمایت از دانش‌پژوهان و استمرار فعالیت‌های علمی و فرهنگی بدل شد (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۰؛ امامی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۶۸-۶۹).

تعریف وقف و جایگاه آن در اسلام

در تعریف فقهی، وقف عبارت است از حبس عین مال و تسبیل منافع آن؛ یعنی نگهداشتن اصل مال و واگذاری منافع آن در راه خدا و امور خیریه اجتماعی (امامی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۶۸-۶۹). اگرچه در قرآن کریم آیه‌ای که به صراحت دلالت بر وقف و احکام فقهی آن داشته باشد وجود ندارد، اما از آیات مربوط به احسان، انفاق، صدقه و تعاون می‌توان بر جواز و استحباب وقف استدلال کرد (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۵۲).

در واقع، وقف امری عقلایی است که در میان پیروان همه ادیان و حتی غیرپیروان ادیان نیز شناخته شده است (امام خمینی، ۱۳۶۹، ج ۳: ۲۹۹).

وقف، ضامن پایداری تمدن اسلامی

وقف، نه تنها ضامن استمرار فعالیت‌های علمی و فرهنگی، بلکه عامل مهمی در استقلال اقتصادی و مصونیت نهادهای آموزشی از آسیب‌های حکومتی و اجتماعی بوده است. سلیمی‌فر (۱۳۷۰: ۱۴۵-۱۴۷) تأکید می‌کند که وقف، با فراهم کردن بستر مناسب برای رشد فرهنگ، از تخریب و افول تمدن اسلامی جلوگیری کرده است.

در دوره‌های مختلف تاریخی، به ویژه در عصر عباسیان که اوج شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی بود، وقف به صورت گسترده در تأسیس مراکز علمی، کتابخانه‌ها، بیمارستان‌ها و مدارس نقش‌آفرین شد (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۰).

انواع موقوفات آموزشی و فرهنگی

مطالعه وقف‌نامه‌ها و اسناد تاریخی نشان می‌دهد که موقوفات، طیف گسترده‌ای از نیازهای جامعه اسلامی را پوشش می‌دادند. مواردی که وقف بر آن‌ها صورت می‌گرفت، عبارت بودند از: مساجد، مدارس، کتابخانه‌های عمومی، بیمارستان‌ها، مسافرخانه‌ها، آب‌انبارها، قنوات، پادگان‌های نظامی، تهیه سلاح و ادوات جنگی برای مجاهدین، تجهیز سربازان، تعمیر پل‌ها و معابر عمومی، حمایت از ایتم و معلولین، و حتی تهیه بذره‌های زراعی برای کشاورزان (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۱۴۷-۱۴۵).

وقف و توسعه آموزش عالی

بررسی تاریخی نشان می‌دهد که شکل‌گیری مدارس به عنوان بخش مهمی از نهاد آموزش در تمدن اسلامی، به اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری بازمی‌گردد. نخستین مراکز علمی با عنوان «دارالعلم» و سپس مدارس نظامیه و مستنصریه، با پشتوانه وقف و حمایت واقفان و خیرین تأسیس شدند (متز، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۰۶؛ سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۴).

در این مدارس، وقف نه تنها هزینه ساخت و نگهداری بناها را تأمین می‌کرد، بلکه امکانات رفاهی، کتابخانه، مسکن، غذا و مقرری دانشجویان و اساتید را نیز بر عهده داشت (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۰۳).

استقلال و مصونیت نهادهای وقفی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظام وقف در تمدن اسلامی، استقلال نهادهای آموزشی از قدرت‌های سیاسی و حکومتی بود. این استقلال، سبب شد تا مراکز علمی و مدارس بتوانند در برابر تغییرات سیاسی و اجتماعی، پایداری و تداوم داشته باشند (راوندی، ۱۳۸۲، ج ۴: ۸۵۳؛ باستانی پاریزی، ۱۳۷۸: ۷۴).

همچنین، وقف باعث شد تا سلاطین و قدرتمندان به تأسیس و حمایت از مدارس و نهادهای آموزشی رغبت بیشتری نشان دهند و نظام آموزشی اسلامی از آسیب‌های مالی و سیاسی مصون بماند (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۸۰).

جدول ۱: نمونه‌هایی از کارکردهای وقف در تمدن اسلامی

نوع موقوفه	کارکرد اصلی	نمونه تاریخی
مدارس	آموزش علوم دینی و عقلی	نظامیه بغداد، مستنصریه بغداد
کتابخانه‌ها	تأمین منابع علمی و پژوهشی	خزانة‌الکتب مستنصریه
بیمارستان‌ها	خدمات درمانی و آموزش پزشکی	بیمارستان عضدی بغداد
مسافرخانه‌ها	رفاه و اقامت دانشجویان و مسافران	رباط‌ها و کاروانسراها
مساجد	آموزش و عبادت	مسجد جامع بغداد

در مجموع، وقف به عنوان یک نهاد اقتصادی-اجتماعی، ضامن پایداری، استقلال و شکوفایی آموزش و فرهنگ اسلامی بوده است. این سنت، با تأمین مالی مدارس و نهادهای آموزشی، زمینه‌ساز رشد علمی و فرهنگی جهان اسلام شد و الگویی ماندگار برای توسعه آموزش عالی در تمدن اسلامی به شمار می‌رود.

مدارس موقوفه در ایران و عراق

مدارس موقوفه در ایران

پیدایش و گسترش مدارس موقوفه در ایران، به اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری قمری بازمی‌گردد. نخستین مراکز علمی که با عنوان «دارالعلم» و سپس «مدرسه» تأسیس شدند، عمدتاً توسط علما و امرا و با بهره‌گیری از سنت وقف شکل گرفتند. تفاوت عمده این مراکز با کتابخانه‌ها در آن بود که علاوه بر آموزش، خدمات رفاهی و اقامتگاه‌هایی برای دانشجویانی که از شهرهای دور به این مراکز می‌آمدند، فراهم می‌کردند (متز، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۰۶).

در قرن چهارم هجری، چندین مدرسه در قلمرو حکومت غزنویان و نواحی دیگر ساخته شد که امروزه اثری از ساختمان آن‌ها باقی نمانده است (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۹۹-۱۰۷). با حمله مغول، بسیاری از این مدارس ویران شد، اما با متمدن شدن مغولان و به همت وزیران ایرانی، رونق این مدارس از سر گرفته شد و در بیشتر شهرهای مهم از نیشابور و ری گرفته تا بغداد، مدرسی به نام نظامیه دایر شد. در عصر صفویه نیز، تعداد مدارس در شهرهای یزد و اصفهان رو به فزونی گذاشت و مطالعه وقف‌نامه‌های موجود، دامنه وسیع موقوفات را در این دوران نشان می‌دهد (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۷).

نحوه اداره مدارس از لحاظ مالی بسته به نظر موسس آن و همچنین وجود موقوفاتی بود که برای تعمیر، خرید و استنساخ کتب، هزینه زندگی طلاب و غیره در نظر گرفته شده بود. معمولاً نحوه عزل و نصب کارکنان مدرسه و پرداخت حق‌الزحمه یا کمک هزینه تحصیلی در وقف‌نامه‌ها قید شده بود و این امور در اختیار متولیان وقف قرار داشت (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۰۳).

در دوران سلجوقیان و به خصوص در دوران سلطنت آلب ارسلان و ملکشاه، که خواجه نظام‌الملک وزارت آن‌ها را بر عهده داشت، موقوفات زیادی به ویژه در زمینه احداث مدارس نظامیه وجود داشت، به طوری که جمع موقوفات این مدارس به شصت هزار دینار می‌رسید (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۷).

از مدارس نظامیه ساخته شده توسط خواجه نظام‌الملک طوسی، که از نخستین مدارس بزرگ و سازمان‌یافته به شمار می‌رود، آثاری باقی نمانده است، در حالی که هنوز ساختمان مدرسه مستنصریه بغداد (قرن هفتم هجری قمری) باقی است. به احتمال قوی، هنگام ساخت بنای مذکور، مدرسه نظامیه بغداد نیز آباد بوده است و با توجه به پیشینه مدارس نظامیه و ویژگی‌های معماری آن‌ها، قاعدتاً باید مدرسه مستنصریه را با الهام از خصوصیات معماری مدرسه نظامیه ساخته باشند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۴).

مدارس موقوفه در عراق

سرزمین عراق، به دلیل نزدیکی به منشأ خلافت و ترویج دین اسلام، شاهد تأسیس مدارس اسلامی متعددی شد. مدرسه نظامیه بغداد، در میان مدارس عراق از همه مشهورتر است. موسس این مدرسه، خواجه نظام‌الملک بود که آن را در سال ۴۵۷ هجری قمری بنا کرد. وی علاوه بر نظامیه بغداد، مدارس دیگری را در دیگر بلاد نیز تأسیس کرد. مدرسه مستنصریه نیز یکی دیگر از مدارس مهم بغداد بود که به فرمان مستنصر بالله، خلیفه عباسی در سال ۶۳۱ هجری قمری بنا شد.

سلطه مغولان بر بغداد در سال ۶۵۶ هجری قمری، دو تأثیر متفاوت بر مدارس برجای گذاشت: از یک سو وقفه‌ای در فعالیت‌های علمی و تدریسی حاصل شد که برای مدتی همه آن‌ها را به تعطیلی کشاند و ثانیاً در سال‌های بعد، جز تعدادی از آن‌ها مانند نظامیه و مستنصریه، بسیاری از مدارس دیگر ادامه حیات نیافتند و لذا تعداد مدارس و همچنین تعداد علما و مدرسان نسبت به قبل کم شد (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰، ج ۱: ۶۲).

اگرچه هم‌اکنون تعدادی از این مدارس فعالیت دارند، اما واضح است که تعداد آن‌ها هیچ‌گاه به اندازه دوره قبل نرسید. این مدارس، بیشتر در زمان‌های قبل از مغول ساخته شده بودند و کمتر مدرسه‌ای را می‌توان یافت که در قرن هفتم هجری بنا شده باشد. در زمینه تعمیرات انجام شده، نقش اصلی را باید از آن نفوذ و حسن توجه افراد کارآمدی مانند خواجه نصیرالدین طوسی، خاندان جوینی و خاندان رشیدی دانست (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸، ج ۲: ۳۳۰).

چند روز پس از فتح بغداد، هولاکوخان با پا درمیانی خواجه نصیر و ابن علقمی، فرمان توقف حمله و غارت را صادر کرد و درصدد تسکین اوضاع و ترمیم خرابی‌ها برآمد. از آن جمله، شخصی به نام شهاب‌الدین عبدالله را رئیس موقوفات کرد و اقدام به نوسازی مجدد مسجد جامع نمود و سپس مدارس و رباط‌ها (کاروانسراها) را بازگشایی کرد و برای فقها و صوفیان مقرری تعیین نمود. در نتیجه تا حدودی امنیت و آرامش برای از سرگیری امور علمی و آموزشی فراهم گردید (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸، ج ۲: ۳۳۰).

جدول ۲: مقایسه ویژگی‌های مدارس موقوفه ایران و عراق

ویژگی‌ها	مدارس موقوفه ایران	مدارس موقوفه عراق
دوره شکل‌گیری	قرن سوم و چهارم هجری	قرن پنجم تا هفتم هجری
مهم‌ترین نمونه‌ها	نظامیه نیشابور، ری، اصفهان، مرو	نظامیه بغداد، مستنصریه بغداد
موسسان	علماء، امرا، وزرا	وزرا (نظام‌الملک)، خلفا (مستنصر بالله)
منابع مالی	وقف املاک، بازارها، کاروانسراها	وقف املاک، بازارها، کاروانسراها
کارکردها	آموزش علوم دینی و عقلی، رفاه طلاب	آموزش علوم دینی و عقلی، رفاه طلاب، کتابخانه، بیمارستان
سرنوشت پس از حمله مغول	بسیاری ویران شد؛ برخی احیا شد	بسیاری ویران شد؛ نظامیه و مستنصریه باقی ماندند

مدارس موقوفه ایران و عراق، هر دو نقش کلیدی در توسعه علمی و فرهنگی جهان اسلام ایفا کردند. سنت وقف، ضامن پایداری این نهادها و استقلال آن‌ها از قدرت‌های سیاسی بود و باعث شد که آموزش عالی در جهان اسلام به الگویی ماندگار تبدیل شود.

مدرسه نظامیه بغداد

تاریخچه تأسیس و اهداف

مدرسه نظامیه بغداد، یکی از مشهورترین و تأثیرگذارترین مدارس موقوفه جهان اسلام، در سال ۴۵۷ هجری قمری (۱۰۶۵ میلادی) به همت خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر دانشمند سلجوقیان، تأسیس شد. هدف اصلی از تأسیس این مدرسه، تربیت عالمان دینی و مدیران کارآمد برای دستگاه حکومت و مقابله با جریان‌های فکری رقیب، به ویژه اسماعیلیه و معتزله بود (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۴؛ ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹).

خواجه نظام‌الملک با درک اهمیت علم و آموزش در تثبیت قدرت سیاسی و گسترش فرهنگ اسلامی، اقدام به تأسیس مجموعه‌ای از مدارس نظامیه در شهرهای مختلف کرد که نظامیه بغداد برجسته‌ترین آن‌ها بود. این مدرسه به عنوان الگویی برای مدارس بعدی در سراسر جهان اسلام شناخته شد (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۷).

ساختار آموزشی و سازمان اداری

مدرسه نظامیه بغداد دارای ساختاری منظم و سازمان‌یافته بود. ریاست مدرسه بر عهده یک مدیر (ناظر) قرار داشت و اساتید برجسته‌ای در آن به تدریس علوم مختلف مشغول بودند. مهم‌ترین رشته‌های تدریس شده در این مدرسه، فقه شافعی، حدیث، تفسیر، کلام، ادبیات عرب و منطق بود. با این حال، علوم عقلی مانند فلسفه و ریاضیات نیز در برخی دوره‌ها تدریس می‌شد (متز، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۰۶). نظامیه بغداد دارای کتابخانه‌ای غنی بود که منابع ارزشمندی را در اختیار دانشجویان و اساتید قرار می‌داد. علاوه بر این، امکانات رفاهی مانند خوابگاه، غذا، مقرری ماهانه و حتی لباس برای دانشجویان مهیا بود (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۰۳).

منابع مالی و نظام وقف

تمام هزینه‌های ساخت، نگهداری و اداره مدرسه نظامیه بغداد از محل موقوفات تأمین می‌شد. خواجه نظام‌الملک و سایر واقفان، املاک، بازارها، کاروانسراها و سایر منابع درآمدزا را وقف این مدرسه کردند. این موقوفات نه تنها هزینه‌های جاری مدرسه را تأمین می‌کرد، بلکه استقلال مالی و پایداری آن را در برابر تغییرات سیاسی تضمین می‌نمود (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۷؛ امامی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۶۸-۶۹). در وقف‌نامه‌های مدرسه، جزئیات مربوط به نحوه اداره، عزل و نصب کارکنان، پرداخت حق‌الزحمه اساتید و کمک‌هزینه تحصیلی دانشجویان به دقت ذکر شده بود و متولیان وقف موظف به اجرای دقیق آن بودند (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۰۳).

کارکردهای علمی و فرهنگی

مدرسه نظامیه بغداد به سرعت به یکی از مهم‌ترین مراکز علمی جهان اسلام بدل شد. بسیاری از دانشمندان بزرگ، از جمله امام محمد غزالی، نظام‌الدین سمرقندی و ابواسحاق شیرازی، در این مدرسه به تدریس و تحقیق پرداختند. این مدرسه نقش مهمی در ترویج مذهب شافعی و مقابله با افکار و مذاهب رقیب داشت (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰، ج ۱: ۶۲).

نظامیه بغداد علاوه بر آموزش علوم دینی، به آموزش علوم عقلی نیز توجه داشت و زمینه را برای رشد و شکوفایی فلسفه، منطق و ریاضیات فراهم کرد. این مدرسه با جذب دانشجویان و اساتید از سراسر جهان اسلام، به مرکزی برای تبادل اندیشه و انتقال دانش بدل شد (متز، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۰۶).

تأثیرگذاری بر تمدن اسلامی

تأسیس مدرسه نظامیه بغداد نقطه عطفی در تاریخ آموزش عالی اسلامی بود. این مدرسه الگویی برای تأسیس مدارس مشابه در ایران، شام، مصر و شمال آفریقا شد. نظام وقف، استقلال علمی و مالی مدرسه را تضمین کرد و زمینه را برای پایداری و تداوم آموزش عالی در جهان اسلام فراهم ساخت (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۸۰).

مدرسه نظامیه بغداد، با تربیت نسل‌های متعدد از دانشمندان و مدیران، نقش مهمی در تثبیت قدرت سیاسی سلجوقیان، گسترش فرهنگ اسلامی و ارتقای سطح علمی جامعه اسلامی ایفا کرد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۴).

جدول ۳: ویژگی‌های مدرسه نظامیه بغداد

ویژگی‌ها	توضیحات
سال تأسیس	۴۵۷ هجری قمری (۱۰۶۵ میلادی)

ویژگی‌ها	توضیحات
مؤسس	خواجه نظام‌الملک طوسی
منابع مالی	موقوفات: املاک، بازارها، کاروانسراها
رشته‌های علمی	فقه، حدیث، تفسیر، کلام، ادبیات، منطق، فلسفه، ریاضیات
امکانات رفاهی	خوابگاه، غذا، مقرری، لباس
کتابخانه	غنی و مجهز
اساتید برجسته	امام محمد غزالی، ابواسحاق شیرازی و ...
نقش فرهنگی	ترویج مذهب شافعی، مقابله با مذاهب رقیب، تبادل علمی
تأثیرگذاری	الگو برای مدارس بعدی، ارتقای آموزش عالی و فرهنگ اسلامی

مدرسه نظامیه بغداد، با بهره‌گیری از سنت وقف، نه تنها الگویی برای مدارس بعدی شد، بلکه نقش بی‌بدیلی در توسعه علمی، فرهنگی و اجتماعی جهان اسلام ایفا کرد. این مدرسه نشان داد که وقف می‌تواند ضامن پایداری و استقلال نهادهای آموزشی باشد و زمینه‌ساز شکوفایی تمدن اسلامی گردد.

مدرسه مستنصریه بغداد

تاریخچه تأسیس و اهداف

مدرسه مستنصریه بغداد دومین مدرسه مهم و شاخص بغداد پس از نظامیه است که به دستور المستنصر بالله، خلیفه عباسی، در سال ۶۲۵ هجری قمری ساخت آن آغاز و در سال ۶۳۱ هجری قمری به پایان رسید (هندوشاه نجوانی، ۱۳۴۴: ۳۴۷؛ ابن جبیر اندلسی، ۱۳۷۴: ۲۱۵). این مدرسه در کنار رود دجله و در شرق بغداد قرار داشت و از نظر وسعت، زیبایی و امکانات، یکی از بزرگ‌ترین و مجهزترین مدارس عصر خود به شمار می‌رفت.

هدف از تأسیس مستنصریه، گسترش علوم اسلامی و ایجاد مرکزی برای تعلیم و تربیت بر اساس چهار مذهب اهل سنت (شافعی، حنفی، مالکی و حنبلی) بود. این ویژگی، مستنصریه را از نظامیه که اختصاص به مذهب شافعی داشت، متمایز می‌کرد (معروف ناجی، ۱۹۷۶، ج ۱: ۳۳).

ساختار آموزشی و امکانات

مدرسه مستنصریه دارای ساختاری منظم و سازمان‌یافته بود. برای هر یک از مذاهب چهارگانه اهل سنت، بخشی مجزا در نظر گرفته شده بود که هر بخش دارای مسجد، کتابخانه، خوابگاه و محل تدریس مخصوص به خود بود. کتابخانه بزرگ مدرسه، «خزانه‌الکتب»، با بیش از هشتاد هزار جلد کتاب نفیس و ارزشمند، یکی از غنی‌ترین کتابخانه‌های عصر خود محسوب می‌شد و عمده کتاب‌ها از کتابخانه شخصی خلیفه تأمین شده بود (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹). در این مدرسه، علاوه بر آموزش علوم دینی، علوم عقلی و طبیعی نیز تدریس می‌شد. امکانات رفاهی فراوانی مانند حمام، آشپزخانه، داروخانه و بیمارستان برای دانشجویان فراهم بود. دانشجویان ماهیانه مقرری نقدی دریافت می‌کردند و غذای رایگان، مسکن، کاغذ، روغن چراغ و فرش در اختیارشان قرار می‌گرفت (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹).

در سال ۶۳۳ هجری قمری، ایوانی در مقابل مدرسه افزوده شد که در زیر آن، صفه‌ای برای طبابت و تدریس علوم پزشکی ساخته شد. در این صفه، دایره‌ای با صور فلکی بنا شد که امکان تعیین طلوع و غروب خورشید و اوقات نماز را فراهم می‌کرد. این امکانات نشان‌دهنده توجه ویژه به علوم طبیعی و پزشکی در مدرسه مستنصریه است (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۳۰).

منابع مالی و نظام وقف

مدرسه مستنصریه، مانند نظامیه، به طور کامل از محل موقوفات اداره می‌شد. خلیفه عباسی، املاک، بازارها، کاروانسراها و دیگر منابع درآمدزا را وقف این مدرسه کرد. جزئیات مربوط به نحوه اداره، عزل و نصب کارکنان، پرداخت حق الزحمه اساتید و مقرری دانشجویان در وقف‌نامه‌ها ذکر شده بود و متولیان وقف موظف به اجرای دقیق آن بودند (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۳۰).

کارکردهای علمی و فرهنگی

مدرسه مستنصریه، علاوه بر آموزش علوم دینی، به تدریس علوم عقلی، پزشکی، ریاضیات و نجوم نیز می‌پرداخت و از این نظر، دامنه فعالیت آن گسترده‌تر از نظامیه بود. وجود کتابخانه عظیم، بیمارستان، داروخانه و امکانات رفاهی ویژه، مستنصریه را به مرکزی برای جذب دانشجویان و اساتید از سراسر جهان اسلام تبدیل کرده بود. این مدرسه همچنین نقش مهمی در ترویج تسامح مذهبی و همزیستی مسالمت‌آمیز میان پیروان مذاهب مختلف اهل سنت ایفا کرد (معروف ناجی، ۱۹۷۶، ج ۱: ۳۳).

تأثیرگذاری بر تمدن اسلامی

مدرسه مستنصریه، با الگوبرداری از نظامیه بغداد، نه تنها به مرکز علمی و فرهنگی بغداد تبدیل شد، بلکه الگویی برای مدارس بعدی در سراسر جهان اسلام بود. این مدرسه با تربیت دانشمندان بزرگ، پزشکان، فقها و مدیران، نقش مهمی در ارتقای سطح علمی و فرهنگی جامعه اسلامی ایفا کرد و تا قرون بعد نیز مورد توجه قرار گرفت (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۳۰).

جدول ۴: ویژگی‌های مدرسه مستنصریه بغداد

ویژگی‌ها	توضیحات
سال تأسیس	آغاز ۶۲۵ و پایان ۶۳۱ هجری قمری
مؤسس	المستنصر بالله، خلیفه عباسی
منابع مالی	موقوفات: املاک، بازارها، کاروانسراها
مذاهب تحت پوشش	شافعی، حنفی، مالکی، حنبلی
رشته‌های علمی	فقه، حدیث، تفسیر، کلام، ادبیات، منطق، فلسفه، پزشکی، ریاضیات
امکانات رفاهی	خوابگاه، غذا، مقرری، حمام، داروخانه، بیمارستان، کتابخانه
کتابخانه	بیش از ۸۰ هزار جلد کتاب نفیس
نقش فرهنگی	ترویج تسامح مذهبی، تبادل علمی، آموزش علوم عقلی و طبیعی
تأثیرگذاری	الگو برای مدارس بعدی، ارتقای آموزش عالی و فرهنگ اسلامی

مدرسه مستنصریه بغداد، با بهره‌گیری از نظام وقف و امکانات گسترده، نه تنها مرکز علمی و فرهنگی عصر خود بود، بلکه الگویی برای مدارس بعدی در جهان اسلام شد. این مدرسه با تأکید بر آموزش جامع و تسامح مذهبی، نقش مهمی در شکوفایی تمدن اسلامی ایفا کرد.

مدرسه مستنصریه بغداد

تاریخچه تأسیس و اهداف

مدرسه مستنصریه بغداد دومین مدرسه مهم و شاخص بغداد پس از نظامیه است که به دستور المستنصر بالله، خلیفه عباسی، در سال ۶۲۵ هجری قمری ساخت آن آغاز و در سال ۶۳۱ هجری قمری به پایان رسید (هندوشاه نجوانی، ۱۳۴۴: ۳۴۷؛ ابن جبیر اندلسی، ۱۳۷۴: ۲۱۵). این مدرسه در کنار رود دجله و در شرق بغداد قرار داشت و از نظر وسعت، زیبایی و امکانات، یکی از بزرگ‌ترین و مجهزترین مدارس عصر خود به شمار می‌رفت. هدف از تأسیس مستنصریه، گسترش علوم اسلامی و ایجاد مرکزی برای تعلیم و تربیت بر اساس چهار مذهب اهل سنت (شافعی، حنفی، مالکی و حنبلی) بود. این ویژگی، مستنصریه را از نظامیه که اختصاص به مذهب شافعی داشت، متمایز می‌کرد (معروف ناجی، ۱۹۷۶، ج ۱: ۳۳).

ساختار آموزشی و امکانات

مدرسه مستنصریه دارای ساختاری منظم و سازمان‌یافته بود. برای هر یک از مذاهب چهارگانه اهل سنت، بخشی مجزا در نظر گرفته شده بود که هر بخش دارای مسجد، کتابخانه، خوابگاه و محل تدریس مخصوص به خود بود. کتابخانه بزرگ مدرسه، «خزانه‌الکتب»، با بیش از هشتاد هزار جلد کتاب نفیس و ارزشمند، یکی از غنی‌ترین کتابخانه‌های عصر خود محسوب می‌شد و عمده کتاب‌ها از کتابخانه شخصی خلیفه تأمین شده بود (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹). در این مدرسه، علاوه بر آموزش علوم دینی، علوم عقلی و طبیعی نیز تدریس می‌شد. امکانات رفاهی فراوانی مانند حمام، آشپزخانه، داروخانه و بیمارستان برای دانشجویان فراهم بود. دانشجویان ماهیانه مقرری نقدی دریافت می‌کردند و غذای رایگان، مسکن، کاغذ، روغن چراغ و فرش در اختیارشان قرار می‌گرفت (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹). در سال ۶۳۳ هجری قمری، ایوانی در مقابل مدرسه افزوده شد که در زیر آن، صفه‌ای برای طبابت و تدریس علوم پزشکی ساخته شد. در این صفه، دایره‌ای با صور فلکی بنا شد که امکان تعیین طلوع و غروب خورشید و اوقات نماز را فراهم می‌کرد. این امکانات نشان‌دهنده توجه ویژه به علوم طبیعی و پزشکی در مدرسه مستنصریه است (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۳۰).

منابع مالی و نظام وقف

مدرسه مستنصریه، مانند نظامیه، به طور کامل از محل موقوفات اداره می‌شد. خلیفه عباسی، املاک، بازارها، کاروانسراها و دیگر منابع درآمدزا را وقف این مدرسه کرد. جزئیات مربوط به نحوه اداره، عزل و نصب کارکنان، پرداخت حق‌الزحمه اساتید و مقرری دانشجویان در وقف‌نامه‌ها ذکر شده بود و متولیان وقف موظف به اجرای دقیق آن بودند (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۳۰).

کارکردهای علمی و فرهنگی

مدرسه مستنصریه، علاوه بر آموزش علوم دینی، به تدریس علوم عقلی، پزشکی، ریاضیات و نجوم نیز می‌پرداخت و از این نظر، دامنه فعالیت آن گسترده‌تر از نظامیه بود. وجود کتابخانه عظیم، بیمارستان، داروخانه و امکانات رفاهی ویژه، مستنصریه را به مرکزی برای جذب دانشجویان و اساتید از سراسر جهان اسلام تبدیل کرده بود. این مدرسه همچنین نقش مهمی در ترویج تسامح مذهبی و همزیستی مسالمت‌آمیز میان پیروان مذاهب مختلف اهل سنت ایفا کرد (معروف ناجی، ۱۹۷۶، ج ۱: ۳۳).

تأثیرگذاری بر تمدن اسلامی

مدرسه مستنصریه، با الگوبرداری از نظامیه بغداد، نه تنها به مرکز علمی و فرهنگی بغداد تبدیل شد، بلکه الگویی برای مدارس بعدی در سراسر جهان اسلام بود. این مدرسه با تربیت دانشمندان بزرگ، پزشکان، فقها و مدیران، نقش مهمی در ارتقای سطح علمی و فرهنگی جامعه اسلامی ایفا کرد و تا قرون بعد نیز مورد توجه قرار گرفت (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۳۰).

جدول ۴: ویژگی‌های مدرسه مستنصریه بغداد

ویژگی‌ها	توضیحات
سال تأسیس	آغاز ۶۲۵ و پایان ۶۳۱ هجری قمری
مؤسس	المستنصر بالله، خلیفه عباسی
منابع مالی	موقوفات: املاک، بازارها، کاروانسراها
مذاهب تحت پوشش	شافعی، حنفی، مالکی، حنبلی
رشته‌های علمی	فقه، حدیث، تفسیر، کلام، ادبیات، منطق، فلسفه، پزشکی، ریاضیات
امکانات رفاهی	خوابگاه، غذا، مقرری، حمام، داروخانه، بیمارستان، کتابخانه
کتابخانه	بیش از ۸۰ هزار جلد کتاب نفیس
نقش فرهنگی	ترویج تسامح مذهبی، تبادل علمی، آموزش علوم عقلی و طبیعی
تأثیرگذاری	الگو برای مدارس بعدی، ارتقای آموزش عالی و فرهنگ اسلامی

مدرسه مستنصریه بغداد، با بهره‌گیری از نظام وقف و امکانات گسترده، نه تنها مرکز علمی و فرهنگی عصر خود بود، بلکه الگویی برای مدارس بعدی در جهان اسلام شد. این مدرسه با تأکید بر آموزش جامع و تسامح مذهبی، نقش مهمی در شکوفایی تمدن اسلامی ایفا کرد.

تحلیل تطبیقی و مقایسه نقش مدارس نظامیه و مستنصریه بغداد

نقاط اشتراک

مدارس نظامیه و مستنصریه بغداد، هر دو از مهم‌ترین نهادهای آموزشی وقفی در تاریخ تمدن اسلامی به شمار می‌روند که نقش کلیدی در شکوفایی علمی، فرهنگی و اجتماعی جهان اسلام ایفا کردند. هر دو مدرسه با پشتوانه مالی موقوفات و با هدف ارتقای سطح آموزش و تربیت نخبگان دینی و علمی تأسیس شدند. در هر دو مدرسه، امکانات رفاهی، کتابخانه‌های غنی، خوابگاه، تغذیه رایگان و مقرری برای دانشجویان پیش‌بینی شده بود و اساتید برجسته جهان اسلام به تدریس در آن‌ها می‌پرداختند (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹-۱۳۰؛ سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۷۷-۸۰). هر دو مدرسه در کنار آموزش علوم دینی، به تدریس علوم عقلی و طبیعی نیز توجه داشتند و زمینه را برای رشد و تبادل اندیشه میان دانشمندان و دانشجویان از سراسر جهان اسلام فراهم کردند (متز، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۰۶).

تفاوت‌ها

با وجود شباهت‌های ساختاری و کارکردی، تفاوت‌های مهمی میان مدارس نظامیه و مستنصریه وجود داشت که بر نقش و تأثیرگذاری آن‌ها در تمدن اسلامی اثرگذار بود:

۱. دامنه مذهبی:

مدرسه نظامیه عمدتاً به آموزش فقه و علوم شافعی اختصاص داشت و نقش مهمی در تثبیت و گسترش این مذهب ایفا کرد. در مقابل، مدرسه مستنصریه با تأکید بر چهار مذهب اصلی اهل سنت (شافعی، حنفی، مالکی، حنبلی) تأسیس شد و به ترویج تسامح مذهبی و همزیستی مسالمت‌آمیز میان پیروان مذاهب مختلف پرداخت (معروف ناجی، ۱۹۷۶، ج ۱: ۳۳).

۲. گستره علمی:

در مدرسه مستنصریه، علاوه بر علوم دینی، توجه ویژه‌ای به علوم پزشکی، ریاضیات، نجوم و سایر علوم عقلی و طبیعی شده بود و امکاناتی مانند بیمارستان و داروخانه نیز در اختیار دانشجویان قرار داشت (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۳۰). در حالی که نظامیه بیشتر بر علوم دینی و عقلی تمرکز داشت و گرچه علوم عقلی نیز تدریس می‌شد، اما دامنه آن محدودتر بود.

۳. ساختار و معماری:

مستنصریه از نظر وسعت، زیبایی و امکانات رفاهی، یکی از بزرگ‌ترین و مجهزترین مدارس عصر خود بود و برای هر یک از مذاهب چهارگانه اهل سنت، بخشی مجزا در نظر گرفته شده بود.

نظامیه نیز ساختمانی بزرگ و مجهز داشت اما تمرکز آن بر یک مذهب و ساختار ساده‌تر بود (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۴).

۴. کتابخانه و منابع علمی:

کتابخانه مستنصریه (خزانه‌الکتب) با بیش از هشتاد هزار جلد کتاب نفیس، بزرگ‌ترین کتابخانه عصر خود بود. در نظامیه نیز کتابخانه‌ای غنی وجود داشت اما از نظر حجم و تنوع منابع، مستنصریه برتری داشت (ضمیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹).

تأثیرگذاری بر تمدن اسلامی

هر دو مدرسه، با تربیت دانشمندان، فقها، پزشکان و مدیران برجسته، سهم عمده‌ای در ارتقای سطح علمی و فرهنگی جامعه اسلامی داشتند. نظام وقف، ضامن پایداری و استقلال مالی این مدارس شد و الگویی برای تأسیس مدارس مشابه در سراسر جهان اسلام فراهم آورد (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۸۰). مدارس نظامیه و مستنصریه، با جذب دانشجویان و اساتید از نقاط مختلف جهان اسلام، به مراکزی برای تبادل دانش و همگرایی فرهنگی تبدیل شدند. نقش این مدارس در مقابله با جریان‌های فکری رقیب، ترویج علوم عقلی و طبیعی، و ایجاد بستر مناسب برای پژوهش و نوآوری، زمینه‌ساز شکوفایی تمدن اسلامی در عصر طلایی آن شد (متز، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۰۶).

جدول ۵: مقایسه تطبیقی مدارس نظامیه و مستنصریه بغداد

ویژگی‌ها	نظامیه بغداد	مستنصریه بغداد
سال تأسیس	۴۵۷ هجری قمری	۶۳۱ هجری قمری
مؤسس	خواجه نظام‌الملک	المستنصر بالله، خلیفه عباسی
مذاهب تحت پوشش	شافعی	شافعی، حنفی، مالکی، حنبلی
رشته‌های علمی	فقه، حدیث، تفسیر، کلام، منطق، فلسفه	فقه، حدیث، تفسیر، کلام، منطق، پزشکی، ریاضیات، نجوم

ویژگی‌ها	نظامیه بغداد	مستنصریه بغداد
امکانات رفاهی	خوابگاه، غذا، مقرری، کتابخانه	خوابگاه، غذا، مقرری، کتابخانه، بیمارستان، داروخانه، حمام
کتابخانه	غنی و مجهز	بیش از ۸۰ هزار جلد کتاب نفیس
نقش فرهنگی	ترویج مذهب شافعی، مقابله با مذاهب رقیب	ترویج تسامح مذهبی، آموزش علوم عقلی و طبیعی
تأثیرگذاری	الگو برای مدارس بعدی، ارتقای آموزش عالی	الگو برای مدارس بعدی، ارتقای آموزش عالی، همزیستی مذاهب

مدارس نظامیه و مستنصریه بغداد، هر دو با تکیه بر سنت وقف، نقش بی‌بدیلی در توسعه آموزش، فرهنگ و تمدن اسلامی داشتند.

نظامیه با تمرکز بر علوم دینی و تربیت نخبگان شافعی، و مستنصریه با رویکرد جامع به مذاهب و علوم مختلف، هر یک الگویی برای توسعه آموزش عالی و همزیستی فرهنگی در جهان اسلام شدند. این مدارس، با استقلال مالی و ساختار سازمان‌یافته، زمینه‌ساز پایداری و شکوفایی علمی و فرهنگی در تمدن اسلامی شدند و تأثیر آن‌ها تا قرون بعد نیز ادامه یافت.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی نهایی

پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش وقف در شکوفایی آموزش و فرهنگ اسلامی، به تحلیل تاریخی و تطبیقی دو مدرسه مهم نظامیه و مستنصریه بغداد پرداخت. یافته‌ها نشان می‌دهد که وقف به عنوان نهادی اقتصادی-اجتماعی، ضامن پایداری، استقلال مالی و توسعه نهادهای آموزشی در تمدن اسلامی بوده است.

مدارس نظامیه و مستنصریه، هر دو با بهره‌گیری از منابع وقفی، توانستند امکانات گسترده‌ای برای آموزش، پژوهش و رفاه دانشجویان فراهم کنند و به مراکز علمی و فرهنگی برجسته‌ای در جهان اسلام تبدیل شوند. نظامیه بغداد با تمرکز بر مذهب شافعی و علوم دینی، و مستنصریه با رویکردی جامع‌تر و پوشش چهار مذهب اهل سنت و علوم عقلی و طبیعی، هر یک نقش مهمی در تربیت نخبگان دینی، علمی و فرهنگی ایفا کردند.

این مدارس، با استقلال مالی ناشی از وقف، توانستند در برابر تغییرات سیاسی و اجتماعی مقاومت کنند و به عنوان الگویی برای تأسیس مدارس مشابه در سایر مناطق جهان اسلام مطرح شوند. همچنین، وجود کتابخانه‌های غنی، امکانات رفاهی و ساختار سازمان‌یافته، زمینه‌ساز رشد علمی و فرهنگی و تبادل اندیشه میان دانشمندان و دانشجویان از سراسر جهان اسلام شد.

در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که سنت وقف و نهادهای آموزشی موقوفه، از ارکان اصلی شکوفایی تمدن اسلامی بوده‌اند و الگوی موفق برای توسعه آموزش عالی در تاریخ تمدن بشری به شمار می‌روند. پژوهش‌های آینده می‌توانند به بررسی نقش وقف در سایر نهادهای فرهنگی و اجتماعی و همچنین تأثیر آن در دوره‌های بعدی تمدن اسلامی بپردازند.

پیشنهادهای پژوهش‌های آینده

- بررسی نقش وقف در تأسیس و توسعه کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی در جهان اسلام
- تحلیل تطبیقی نظام وقف در تمدن اسلامی با سایر تمدن‌های بزرگ تاریخی

• مطالعه تأثیر وقف بر نهادهای خیریه و بهداشتی در دوره‌های مختلف اسلامی

فهرست منابع

۱. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۴۸). رحله ابن بطوطه. ترجمه محمدعلی موحد. تهران: انتشارات امیرکبیر، ج ۱.
۲. ابن جبیر اندلسی، محمد بن احمد. (۱۳۷۴ق/۱۹۵۵م). رحله ابن جبیر. قاهره: دارالکتب المصریه.
۳. ابن خلکان، احمد بن محمد. (۱۳۶۴). وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان. ترجمه عباس اقبال آشتیانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۷.
۴. ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۸۵ق/۱۹۶۵م). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر، ج ۱۰.
۵. اعظمی، عبدالعظیم. (۱۹۲۶م). بغداد در قرون وسطی. ترجمه رضا مرادی غیاث آبادی. تهران: انتشارات علمی.
۶. امامی، سید حسن. (۱۳۷۸). تحریرالوسیله. تهران: انتشارات اسلامیه، ج ۱.
۷. اولیاءالله، محمد. (۱۳۴۸). تاریخ آمل. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۸. باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۷۸). تاریخ ایران بعد از اسلام. تهران: نشر علم.
۹. حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر. (۱۳۶۱). تاریخ گزیده. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۰. حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر. (۱۳۶۲). نزهة القلوب. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۱. خواجه نصیرالدین طوسی. (بی‌تا). وقف‌نامه رصدخانه مراغه. نسخه خطی.
۱۲. خواندمیر، غیاث‌الدین. (۱۳۳۳). حبیب‌السیر. تهران: انتشارات خیام، ج ۳، جزء اول.
۱۳. راوندی، مرتضی. (۱۳۸۲). تاریخ اجتماعی ایران. تهران: انتشارات نگاه، ج ۴.
۱۴. زرکوب شیرازی، محمد. (۱۳۵۰). تاریخ شیراز. تهران: انتشارات امیرکبیر، ج ۱.
۱۵. زمچی اسفزاری، عبدالرزاق. (۱۳۳۸). روضه الصفاء ناصری. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۲.
۱۶. سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۴). معماری مدارس ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۷. سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۸). معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۸. سلیمی‌فر، محمدرضا. (۱۳۷۰). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی-اجتماعی آن. تهران: انتشارات سمت.
۱۹. ضمیری، محمدرضا. (۱۳۷۳). مدارس اسلامی و نقش آن در فرهنگ و تمدن اسلامی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۰. عظیمی، عبدالعظیم. (۱۹۲۶). بغداد در قرون وسطی. ترجمه رضا مرادی غیاث‌آبادی. تهران: انتشارات علمی.
۲۱. عربی، معروف ناجی. (۱۹۷۶). المدارس الاسلامیه فی بغداد. بغداد: مطبعة الحیدری، ج ۱.
۲۲. کسائی، محمد. (۱۳۵۸). تاریخ مدارس اسلامی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۳. متز، آدام. (۱۳۶۲). تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۱.
۲۴. معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. تهران: انتشارات امیرکبیر، ج ۴.
۲۵. هندوشاه نجوانی، محمد بن علی. (۱۳۴۴). عجایب المقدور. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۲۶. زیدان، جرجی. (۱۳۷۳). تاریخ تمدن اسلام. ترجمه علی جواهرکلام. تهران: انتشارات امیرکبیر، ج ۳.

The Role of Endowment in the Flourishing of Islamic Education and Culture, a Historical Study of the Nizamiyah and Mustansiriya Schools of Baghdad

Humira Golnazi

Headmaster of Sanandaj High Schools of Education, Kurdistan, Iran

Abstract

One of the important pillars of the flourishing of Islamic culture and civilization has been the tradition of endowment and the establishment of endowment schools. These schools, which were run with the financial support of endowments, played a key role in providing educational and research platforms for scholars. The Nizamiyah and Mustansiriya Schools of Baghdad, as two prominent examples of these educational institutions, made a significant contribution to the scientific, cultural, and social growth of the Islamic world. The present study, with a descriptive-analytical approach and based on library resources, examines the role of endowment in the flourishing of Islamic education and culture, emphasizing the historical and social functions of the Nizamiyah and Mustansiriya Schools of Baghdad. The findings show that endowment has not only guaranteed the sustainability and development of Islamic educational institutions, but has also paved the way for scientific and cultural independence and a model for the continuation of higher education in the Islamic world.

Keywords: Endowment; Endowment schools; Nizamiyya Baghdad; Mustansiriya Baghdad; Islamic civilization; Higher education; Cultural development.
